

Pest en rode loop in de Baronie van Breda in de tweede helft van de 17e eeuw (1660-1680)

door

Drs. A. C. M. KAPPELHOF

§ 1 *Inleiding.*

Tijdens een onderzoek naar de historische demografie van het 17e eeuwse Princenhage werd geconstateerd, dat er toen op verschillende tijdstippen en in meerdere plaatsen in de Baronie epidemieën voorkwamen. Tot nog toe zijn er nog maar heel weinig studies over epidemieën en in het algemeen over de historische demografie van de omgeving van Breda in de 17e eeuw verschenen. Alleen een artikel van P. C. Boeren handelt over de pest in Princenhage in de jaren 1661—1662.¹

Ons doel is thans na te gaan, in welke jaren en in welke dorpen in de omgeving van Breda er in de periode 1660—1680 besmettelijke ziekten voorkwamen. Daarnaast vroegen wij ons af, met wat voor soort ziekten we dan te maken hebben, hoe het verloop van zo'n epidemie meestal was, wat de oorzaken ervan waren en tenslotte, hoe groot bij benadering de schade was, die deze epidemieën aanrichtten onder de bevolking. Dit onderwerp maakte deel uit van een groter opgezet onderzoek naar de demografie en de lokale economie van Princenhage in de tweede helft van de 17e eeuw. Om die reden werd Princenhage grondig onderzocht, maar ook een paar andere dorpen werden in het onderzoek betrokken.

De bronnen, die gebruikt werden, bevonden zich hoofdzakelijk in de archieven. Op de eerste plaats moeten de begraafregisters genoemd worden, waarvan er voor deze periode enkele nog beschikbaar zijn. Met name die van Zundert, bijgehouden door de koster van de hervormde gemeente aldaar, zijn goed bewaard gebleven. Ook in Chaam (voor de jaren 1660—1670 en 1678—1680), Rijsbergen (voor de jaren 1660—1667), Alphen (voor de jaren 1660—1672) en Ginneken en

Bavel (voor de jaren 1660—1672) zijn voor een deel van onze periode begraafregisters beschikbaar.² Voor Princenhage moesten we bij gebrek aan zowel Rooms-Katholieke als Hervormde begraafregisters onze toevlucht nemen tot de post „huur van het baarkleed” in de kerkerekeningen. Het baarkleed was een kleed, dat over de lijk-kist werd gelegd en waarvoor men 10 stuivers moest betalen. Hoewel het katholieke deel van de bevolking sedert 1648 geen gebruik meer kon maken van het oude Middeleeuwse kerkgebouw aan de Markt, begroeven zij nog wel hun doden op het kerkhof rondom de kerk of, wanneer het meer vermogende personen betrof, in de kerk zelf. Belangrijk nu is, dat in een tarief daterend uit 1668 wordt vermeld, dat het gebruik van het baarkleed verplicht is, „. . . hoewel iemand zijn zelfs wilde gebruycken . . .” wanneer men er b.v. om esthetische of financiële redenen geen prijs op stelde.³ De bedragen, die in de overigens vrijwel ononderbroken reeks van rekeningen verantwoord worden voor de huur van het baarkleed, geven ons derhalve een indicatie van de sterfte. Men houde wel in het oog, niet meer dan een indicatie, een ruwe benadering. Zo werd voor personen beneden de 16 jaar het halve bedrag betaald en gold voor hen, die in het koor van de kerk begraven wensten te worden, dubbel tarief. Armen waren vrij van alle heffingen. In de rekeningen zelf worden geen aantallen van begraven personen vermeld. De aantallen overledenen elders en de bedragen van de huur van het baarkleed werden verwerkt in de tabellen I en II.

Naast deze bronnen, die bij uitstek gebruikt worden voor historisch demografisch onderzoek, verschaften de resolutiën van schout en schepenen van Princenhage ons eveneens nuttige gegevens van meer verhalende aard. Verder werd nagegaan, of jaren van grote sterfte samenvielen met perioden van hoge graanprijzen en omgekeerd. Daarvoor werden de prijzen van de z.g. Thoorse markt genomen, die door het stadsbestuur van Breda kort na 13 december ieder jaar werden vastgesteld.⁴ In de 17e eeuw was de aardappel nog geen volksvoedsel en vormden brood en pap met name voor het minder vermogende deel van de bevolking het hoofdvoedsel bij uitstek.⁵ Een misoogst van het graan had derhalve schadelijke gevolgen voor de gezondheidstoestand van de bevolking. Al vele malen is dan ook, zowel in binnen- als buitenland aangetoond, dat

er een causale relatie bestaat tussen epidemieën en tijden van graanschaarste resp. hongersnood.

Aan de hand van enige literatuur kon de situatie in de Baronie vergeleken worden met Amsterdam, Brussel en Londen.

§ 2 *De pestepidemieën in de jaren zestig.*

In de literatuur komen talrijke vermeldingen over pest in de tweede helft van de 17e eeuw voor. Volgens Slicher van Bath woedden er in de Republiek pestepidemieën in 1655, 1663—1664, 1666, 1669—1670 en in 1686—1690. Achter de twee laatste paar jaren moet een vraagteken worden geplaatst, omdat het onzeker is, of we hier met een echte pestepidemie te maken hebben. Het is zelfs meer waarschijnlijk, dat de epidemie van 1669—1670 een soort dysenterie is geweest. Na ca. 1670 komt er in de Republiek nagenoeg geen pest meer voor, na ca. 1720 zou zij zelfs geheel uit West-Europa verdwijnen.⁶ In 1662 heerste de pest of een andere kwaadaardige ziekte in de stad Breda en ook — maar kennelijk in mindere mate — in heel de Baronie.⁷ Dit klopt met de aantekening in de resolutiën van schout en schepenen van Princenhage, die in november 1661 een „sware grasserende (= zich uitbreidende) sieckte” vermeldt in de nabijgelegen stad Breda. In januari 1662 wordt een speciale grafdelver aangesteld voor het begraven van de slachtoffers aan de „contagieuse (= besmettelijke) sieckte”. Op 27 augustus 1662 wordt huisvesting van en ieder contact met personen uit geïnfecteerde huizen uit de stad Breda verboden. God laat daar de pest hoe langer hoe erger worden, zo wordt daarbij opgemerkt.⁸ In de dorpsrekening van 1660 (tweede halfjaar) wordt een vertering verantwoord van enige pestmeesters, die in oktober 1661 op uitnodiging van het dorpsbestuur gekomen zijn om enige verdachte zieken te bezoeken. Tevens reisde iemand op dorpskosten naar Stabroek (ten noorden van Antwerpen) om daar een pestmeester te gaan halen. Pestmeesters waren mensen, die moesten constateren of een zieke, die men verdacht vond, aan de pest leed of niet.⁹ Een tijdlang daarna blijft het rustig, totdat er in februari 1668 wederom op Overveld (een buurtschap ten westen en ten noorden van Beek) een verdacht geval voorkomt.

Men kondigt een hele reeks maatregelen af, die gericht zijn op het voorkomen van besmetting en tegen de verdere verspreiding van de ziekte. Zo mogen personen, die de laatste dagen in het huis van de overledene hebben vertoefd, geen openbare gelegenheden bezoeken, waar veel mensen bijeen plegen te komen, zoals kerken, markten, scholen en taveernes. Ook de begrafenissen van slachtoffers aan de besmettelijke ziekte worden met een groot aantal voorzorgsmaatregelen omgeven. Zo moet er in Princenhage en in Beek geluid worden, als er een lijkstoet onderweg is en worden er boetes gesteld op het willekeurig wegwerpen van stro, dat met de lijken of de lijkkisten in aanraking is geweest.¹⁰ Overigens werden soortgelijke maatregelen ook genomen bij het uitbreken van de grote pestepidemie in Londen in 1664.¹¹ Ook hier bestonden pestmeesters en mochten taveernes e.d. door personen, die in geïnfecteerde huizen waren geweest, niet bezocht worden. Een bijzonderheid was hier, dat de overheid de huizen, waar zich één geval van pest had voorgedaan, placht dicht te laten spijkeren en te laten bewaken teneinde ontsnapping van één der bewoners te voorkomen. Vaak had dit tot gevolg, dat alle bewoners van zo'n huis besmet werden en overleden.

De pestepidemie, die in 1664—1665 Londen teisterde, was begonnen in Holland en wel in Amsterdam, waar deze afkomstig heette te zijn uit de Levant, Cyprus of Kreta. Vandaar verbreidde zij zich enerzijds naar Engeland, waar zich in Londen eind november-begin december 1664 de eerste gevallen voordeden en anderzijds in zuidelijke richting.¹² Reeds op 31 mei 1664 deed zich een geval voor te Geel en op 20 oktober ook een te Antwerpen. In de zomer van 1664 waren alle Hollandse steden besmet en daaronder was ook Zevenbergen, dat nog geen 20 km van Princenhage vandaan lag en dat in het oosten grensde aan Terheijden.¹³ In 1663—1664 heerste volgens een andere bron de ziekte al in Terheijden.¹⁴ Op 6 juli 1664 bezweek de man die het doopregister van de Rooms Katholieke parochie aldaar bij hield, zelf aan deze ziekte. Zijn opvolger kwam daar aan „...in magna ibidem pestis grassatione...” (= terwijl de pest aldaar zich sterk uitbreidde).¹⁵ Het volgende jaar, 1665, duikt de ziekte op in Lier (eerste geval op 3 juli) en eind augustus wederom te Antwerpen. De vorige maal had de pest

daar kennelijk niet doorgezet. In Gent deed zich op 24 april 1666 één geïsoleerd geval voor, waarna de epidemie oversloeg naar Oostende, Brugge, Duinkerke en Grevelingen, kortom naar heel West- en Zuidwest Vlaanderen. In oktober 1666 horen we van een eerste geval te Aarschot in Brabant, in januari 1667 van één geïsoleerd geval te Brussel, in mei van pest te Halle en Ninove, in augustus te Vilvoorde en Hoogstraten. In Gent breekt de epidemie pas echt los in oktober 1667 en in Brussel in de zomer van 1668. Het hoogtepunt van de pest in Brussel valt in de maand oktober 1668, het einde in november 1669. Gent kent zijn hoogtepunt in juli 1668, het einde valt hier pas in april 1670.

Het aantal slachtoffers was zoals gewoonlijk hoog. In Amsterdam vielen meer dan 23.000 doden, in één parochie in de stad bezweek ca. 3,5% van de bevolking eraan en op het platteland van Oost Vlaanderen wat dat getal gemiddeld 5%. Dat laatste houdt dus in, dat gemiddeld 1 op de 20 mensen aan deze ziekte overleed. Brussel kende 4066 doden op een bevolking van ongeveer 80.000 zielen d.w.z. ook ongeveer 5%.¹⁶ Londen spande overigens de kroon met een officiële opgave van 68.950 en een schatting van 100.000 doden op een bevolking van ca. 350.000 zielen d.w.z. ongeveer 28%.¹⁷ Ook meer naar het oosten kwam in die jaren pest voor, zo te Heusden in 1664 en in januari 1665, en in 's-Hertogenbosch in 1664—1665.¹⁸ Meer in het westen, in Bergen op Zoom brak in maart-april 1668 een „pestilentielle sieckte” uit.¹⁹

Het decennium 1660—1670 stond dus voor grote delen van West-Europa in het teken van de pest. Het is derhalve niet verwonderlijk, dat stad en land van Breda ook niet voor deze ziekte gespaard zijn gebleven.

Komt de sterfte ten gevolge van deze pestepidemieën overeen met de gegevens uit de begraafregisters van een aantal dorpen in de Baronie en met de kerkerekeningen van Princenhage? Princenhage laat in 1660—1662 geen verhoging zien in de opbrengst van de huur van het baarkleed (zie tabel I). Wel is dit het geval in 1665 en in 1668—1670 en in mindere mate in 1667. In de jaren 1660—1662 geven de begraafregisters een iets verhoogde sterfte met name in Chaam en in mindere mate in Ginneken en Bavel en in Alphen (zie tabel II). In Zundert en in Rijsbergen is daarvan echter niets te bespeuren. In de dorpen met een

geringe verhoging van de sterfte, staat in de registers geen enkele keer een vermelding van pest of van een andere ziekte.

In Rijsbergen vallen in 1667 zes slachtoffers aan de pest. Bij Zundert spreekt men in het begraafregister van een „quade sieckte” en van een „contagieuse sieckte”. In Ginneken en Bavel heerst een pest-epidemie in 1666 en in 1668—1669 met een opvallende onderbreking in 1667. Rijsbergen en Zundert hebben in de tweede helft van de jaren zestig veel overledenen, Rijsbergen in 1664—1667, maar mogelijk ook daarna nog (gevens ontbreken jammer genoeg voor de jaren na 1667) en Zundert (Groot + Klein Zundert) in 1664 en in 1668—1669. Chaam kent een iets verhoogde sterfte in 1661 (zie boven) en in 1667—1668 en Alphen scoort hoog in 1669. De overige dorpen van de Baronie zijn om redenen van technische en geografische aard niet onderzocht.²⁰ Men zie voor de aantallen overledenen tabellen I en II.

Bij een nauwkeurige beschouwing van al deze gegevens vallen daarin twee epidemieën te ontdekken, de eerste in 1660—1662 en de tweede in 1665—1669. In de jaren 1660—1662 heerste vooral in de stad Breda een epidemie, die als „pest”, of ook alleen als „besmettelijke ziekte” werd betiteld. Vanaf 1664 verbreidt zich vanuit Holland een nieuwe pestepidemie in de meeste dorpen van de Baronie. Tot het einde van dit decennium maakt zij hier slachtoffers, terwijl in deze jaren ook Vlaanderen en Brabant werden getroffen. Terheijden lag het dichtst van al de onderzochte dorpen bij Zevenbergen, waar de ziekte in 1664 heerste en we zien dan ook, dat de epidemie in Terheijden in de zomer van 1664 zijn hoogtepunt naderde. De meer zuidelijk gelegen dorpen kwamen pas later aan de beurt.

Mogelijk is de epidemie van 1660—1662 de slotfase van de vorige grote pestepidemie, die in Amsterdam in september-oktober 1655 het hevigst woedde. De epidemie van 1663 verspreidde zich immers ook tamelijk langzaam zuidwaarts: pas in 1668 bereikte ze definitief Brussel.

Interessant is de constatering van Van Werveke, dat in de begraafregisters van Oost-Vlaanderen wel altijd van iemand werd vermeld, dat hij aan de pest was gestorven, maar dat andere ziektes bijna nooit als doodsoorzaak werden opgegeven. „Pestis” betekende in de 17e eeuw — in tegenstelling tot het woordgebruik in de Middeleeuwen — ook

altijd pest in de eigenlijke zin van het woord.²¹ In de resolutiën en de dorpsrekeningen van Princenhage wordt in 1660—1662 toch over „pest” gesproken.

Een ander interessant verschijnsel met betrekking tot de epidemie van 1660—1662 is het samenvallen van een epidemie en de extreem hoge graanprijzen in de jaren 1660—1662 (met die van 1663 als een jaar van hoge, maar niet extreem hoge graanprijzen). (zie tabel III). De pest van 1664 en volgende jaren viel daarentegen juist samen met zeer lage graanprijzen. Een verklaring als zou de epidemie van 1660—1662 verantwoordelijk zijn voor de hoge graanprijzen, is derhalve onmogelijk, het omgekeerde is in principe wel mogelijk: wegens de voedselschaarste verminderde de lichamelijke weerstand ten gevolge van chronische ondervoeding. Oorlogen werden toen niet gevoerd en kunnen dus ook geen verklaring zijn voor de hoge prijzen. Een reeks van misoogsten is de verklarende factor.²²

§ 3 *Enige bijzondere kenmerken van pestepidemieën in het algemeen.*

Enige typerende eigenschappen van de pest in het algemeen zijn hier van belang, ófwel omdat ze nogmaals een bevestiging vinden in de feiten in Ginneken en Bavel en elders, ófwel omdat ze de sociale implicaties van een pestepidemie enigszins belichten.

Op de eerste plaats hebben we in de 17e eeuw — dit in tegenstelling tot de Middeleeuwen — altijd te maken met builenpest.²³ Deze vorm van pest is minder heftig en moordend dan de longpest, die een morbiditeit van op zijn gunstigst 70% oplopend tot 100% heeft (morbiditeit is de kans voor degene, die de ziekte oploopt, om eraan te sterven). Builenpest gaat altijd gepaard met en wordt zelfs voorafgegaan door een pestepidemie onder huisratten, die daar net zo hard aan sterven als de mens.²⁴ De ratten brengen de ziekte door middel van vlooiën over op hun soortgenoten en op de mensen. Bij builenpest komt een besmetting van mens op mens weinig voor en ze is dan ook sterk gebonden aan de woonplaats van de mens.

De ziekte blijkt zich veelvuldig voor te doen aan het eind van de zomer. De auteur J. Dijkstra, een medicus, onderzocht verschillende

epidemieën in de Republiek in de 17e eeuw en relateerde ze aan de weersomstandigheden. Bijzonder vaak leverde een warme zomer een epidemie op, terwijl een daaropvolgende slappe winter eveneens bevorderend werkte voor het voortduren van zo'n epidemie. De zomer van 1663 was warm en de winter van 1663—1664 slap.²⁵ De ziekte is dan als het ware in staat te overwinteren. Welnu, in Londen, Brussel en Gent viel het hoogtepunt van de epidemie in de herfst; in Londen overwinterde de ziekte, in Brussel gebeurde dat zelfs tweemaal. Voor Brussel maakt onderstaand staatje dit duidelijk:²⁶

	1667 oktober	4	
	november	2	
Dit is de eerste overwintering	{ 1668 januari	1	
		februari	4
	maart	14	
	april	13	
	mei	50	
	juni	150	
	juli	289	
	augustus	657	
	september	725	
Dit is het hoogtepunt	oktober	811	
	november	506	
Dit is de tweede overwintering	{ 1669 december	160	
		januari	124
	februari	65	
	maart	128	
	april	94	
	mei	75	
	juni	42	
	juli	19	
Secundaire opvlamming in de herfst	{	augustus	35
		september	49
		oktober	43
		november	6
	december	—	

Tussen juni 1668 en januari 1669 viel in Brussel ca. 85% van het totaal aantal overledenen. Ondanks de tamelijk lange duur van de epidemie stierven de meeste slachtoffers toch in een vrij kort tijdsbestek. De winter van 1667—1668 was normaal tot aan de zachte kant, die van 1668—1669 aan de zeer zachte kant.²⁷

In Ginneken komen we dit overwinteringsverschijnsel ook weer tegen. In 1666 vielen tussen 14 september en 29 november 25 doden, daarna overwintert de ziekte tot 24 mei 1668 met daartussen één geïsoleerd geval op 2 december 1667. De winter van 1666—1667 kan als streng gekarakteriseerd worden.²⁸ In 1668—1669 is het verloop van maand tot maand als volgt:

1668 mei	1
juni	8
juli	1
augustus t/m oktober	—
november	5
december	10
1669 januari	4
februari	1
maart	1
april	2

Hier valt het hoogtepunt juist niet in de herfst, maar in de zomer van 1668, en voor een tweede maal in december van dat jaar. Mogelijk spelen de kleine aantallen ons hier parten. In 1666 valt het hoogtepunt wel in de herfst met 17 doden in oktober en 6 in november, waarna de epidemie ophoudt.

Een laatste kenmerk van de pest is het feit, dat de meeste slachtoffers onder de armen vallen. Als men als zieke goed werd verzorgd werden de overlevingskansen groter. Bovendien was bij de armen de behuizing slechter en daarom ook vaak de hygiëne minder goed. Het contact met besmette ratten zal in zulke gevallen sneller tot stand zijn gekomen. Dit verschijnsel komen we tegen in Amsterdam, waar in 1663—1664 de Jordaan het zwaarst werd getroffen. De drie kerkhoven, waar mensen uit de Jordaan begraven werden, namen toen ca.

17.000 doden voor hun rekening op een totaal van 23.000.²⁹ Tijdens een vrij recente pestepidemie in Hong Kong in 1894 bezweek bij de Chinezen 43% en bij de blanken 18% van de zieken aan de ziekte.³⁰ In de Baronie kon de relatie tussen sterfte en armoede bij gebrek aan gegevens niet geconstateerd worden.

§ 4 *De „contagieuse sieckte” in de jaren zeventig van de 17e eeuw.*

Voor het decennium 1660—1670 beschikken we over minder goede bronnen. Alleen voor Zundert bestaan dan goede begraafregisters; voor Princenhage hebben we nog steeds de opbrengst van de huur van het baarkleed. In Zundert woedt van 1676 tot 1679 een veel zwaardere epidemie dan die in de jaren zestig. Eén maal wordt gesproken over „van de loop gestorven”, verder altijd van „quade sieckte”. Princenhage noteert een hoge sterfte in 1673 en in 1678. In Rijsbergen breekt in 1671 al de rode loop uit.³¹

Rode loop is een moeilijk nader te identificeren soort dysenterie. In Antwerpen woedt in 1678 een bijzonder grote epidemie, die aan 5 à 6.000 personen het leven gekost zou hebben. Naar aanleiding van deze laatste epidemie, waaraan ook de toenmalige bisschop van Antwerpen overleden zou zijn, sprak men van „mal d’Anvers”.³² Overigens komt de dysenterie al eerder in Staats-Brabant voor: in de jaren 1666—1669 hadden de Meierij van ’s-Hertogenbosch en de Kempen er bijzonder veel last van.³³ Derhalve kan men misschien eerder spreken van een overlappingsperiode ca. 1665—ca. 1670, waarin de pest en de rode loop tesamen voorkomen. In de 18de eeuw zou de rode loop nog verschillende malen opduiken, de pest is dan geheel verdwenen.

In Oost Vlaanderen heerste een rode loop epidemie in de tweede helft van het jaar 1676. De ziekte had in Oost Vlaanderen drie kenmerken, die door Van Werveke genoemd worden: „généralité, simultanéité et intensité” in goed Nederlands: universaliteit, gelijktijdigheid en hevigheid. De ziekte brak plotseling uit, duurde kort, maar was zeer hevig en kon in heel Oost- en West-Vlaanderen op bijna hetzelfde tijdstip worden waargenomen. Het begin viel in Vlaanderen al eind augustus 1676, de meeste dorpen waren echter pas in september aan de beurt.

In november was de epidemie al weer voorbij. Het daarop volgende jaar of later vlamde de ziekte wel weer eens op, maar dan bestaat er geen voorkeur voor een bepaalde maand. Ze was verantwoordelijk voor een bevolkingsachteruitgang van gemiddeld 10%, dat is twee maal zo veel als de schade, die in de jaren zestig door de pest werd aangericht.

In Zundert duurde de ziekte van 24 augustus tot 25 oktober 1676. Twee van de drie kenmerken, gelijktijdigheid en hevigheid deden zich hier ook voor. In 1676 telde men 124 overledenen tegen 30 à 40 in normale jaren. Tussen 14 september en 25 oktober wordt van alle overledenen vermeld „van de quade sieckte”. In deze vijf weken vielen 57 doden. De intensiteit was er dus wel degelijk, de ziekte viel op hetzelfde tijdstip als in Vlaanderen, maar hoe stond het met de andere dorpen van de Baronie en met het derde kenmerk, de universaliteit?

Princenhage kende in 1673 en in 1678 en niet in 1676 een hoge sterfte, die bovendien ook niet hoger was dan die in 1667—1669. In de resolutiën van schout en schepenen en in de dorpsrekeningen wordt in 1676 met geen woord over een besmettelijke ziekte gerept.

Het meest interessante kenmerk van de rode loop in Oost Vlaanderen is echter de causale relatie met de hoge graanprijzen en de corresponderende hongersnood nog verergerd door de Franse verovering van een groot deel van Vlaanderen. In het voorjaar van 1678 zouden Gent en Ieper zelfs in Franse handen vallen. De epidemie viel precies één jaar na de mislukte oogst van 1675, die tot hoge graanprijzen leidde. In het najaar van 1676 brak de rode loop uit vlak na de nieuwe oogst. Deze samenhang deed zich ook voor in 1693—1695: hongersnood in 1693—1694 ten gevolge van een misoogst en een hoogtepunt van de rode loop in 1694. De causale relatie was waarschijnlijk als volgt: ten gevolge van de Franse inval in Vlaanderen was de toch al slechte oogst nog slechter uitgevallen dan anders het geval zou zijn geweest en ontstond er een hongersnood. Deze leidde tot ondervoeding, uitputting en verminderde weerstand van de bevolking, waardoor een epidemie een kans kreeg. De zeer snelle verbreiding kwam door de vele vluchtelingen, die de ziekte met zich mee namen naar andere nog niet besmette plaatsen en dicht opeen gedrongen in de nog veilige steden elkaar gemakkelijker infecteerden.³⁴

Een probleem apart vormt Princenhage: in 1673 en in 1678 doet zich hier een hoge sterfte voor, maar er was hier toen geen sprake van een oorlogssituatie zoals in Oost Vlaanderen in 1676—1678, terwijl de graanprijzen toen juist laag waren. De resolutiën van schout en schepenen, anders altijd een waardevolle bron, laten ons nu in de steek. Zundert past beter in de theorie van Van Werveke, voor de andere dorpen beschikken we jammer genoeg niet over voldoende gegevens.

BIJLAGE A TABELLEN.

Tabel I

*Opbrengsten van de huur van het baarkleed in Princenhage
1659/60—1680/81.*

Bron: Gemeente Archief Breda, afdeling III-55, I no 17 (kerkerekeningen 1633—1672) en no 18 (kerkerekeningen 1673—1752).

Bedragen in guldens en stuivers; f 1,— = 20 stuivers

1659/60	8 - 10	1670/71	}	23 - 0
1660/61	9 - 0	1671/72		
1661/62	8 - 10	1672/73		29 - 0
1662/63	11 - 0	1673/74		14 - 0
1663/64	10 - 0	1674/75		11 - 10
1664/65	17 - 0	1675/76		13 - 10
1665/66	8 - 0	1676/77		7 - 0
1666/67	16 - 0	1677/78		20 - 10
1667/68	22 - 10	1678/79		15 - 0
1668/69	22 - 10	1679/80		15 - 10
1669/70	13 - 10	1680/81		14 - 10

Opmerkingen: 1. de kerkererekeningen lopen van 11 november (St. Maarten) tot 10 november van het volgend jaar.

2. de vijfjaarlijkse gemiddelden van de huur van het baarkleed zijn:

1659/60 — 1663/64 9 - 8

1664/65 — 1668/69 17 - 6

1669/70 — 1673/74 15 - 18

1674/75 — 1678/79 13 - 10

Tabel II

*Aantallen overledenen in enige dorpen van de Baronie van Breda
1660—1680.*

Bron: Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Collectie D.T.B. Alphen (R.K.) no 3c, Chaam (R.K.) no 1c, Rijsbergen (R.K.) no 1c en Zundert (Herv.) no's 30 en 31 en Gemeente Archief Breda, afdeling IV-9, no 121 (Ginneken, Bavel en Heusdenhout, Herv.)

jaar	Alphen	Chaam	Ginneken en Bavel	Rijsbergen	Zundert
1660	29	6	23	15	—
1661	33	13	41	11	20
1662	46	9	34	12	23
1663	29	8	39	19	18
1664	45	19	31	22	55
1665	35	3	33	23	28
1666	37	3	63	19	52

jaar	Alphen	Chaam	Ginneken en Bavel	Rijsbergen	Zundert
1667	39	26	32	21	57
1668	45	23	64	—	51
1669	72	18	51	—	49
1670	28	10	46	—	37
1671	—	—	43	—	22
1672	—	—	—	—	39
1673	—	—	—	—	41
1674	—	—	—	—	34
1675	—	—	—	—	34
1676	—	—	—	—	124
1677	—	—	—	—	60
1678	—	—	—	—	72
1679	—	22	—	—	66
1680	—	15	—	—	—

Tabel III

Roggeprijzen volgens de Thoorse Markt te Breda 1660—1681.

Bron: Van Goor, Beschrijving van stadt en lande, p. 366-368

Bedragen in guldens, stuivers en oorten; f 1,— = 20 stuivers = 80 oorten;
alles per veertel (1 veertel = 86,48 liter voor rogge)

jaar	bedrag per veertel	jaar	bedrag per veertel	jaar	bedrag per veertel
1660	5- 7-2	1667	3- 1-2	1674	4-19-0
1661	7- 4-0	1668	2- 9-2	1675	5-13-2
1662	7-11-0	1669	2-10-3	1676	4-12-2
1663	3-17-0	1670	2-14-1	1677	3-15-0
1664	2-17-2	1671	3- 8-3	1678	2-14-2
1665	3-14-2	1672	3- 8-3	1679	2-11-0
1666	3- 1-0	1673	3-17-0	1680	2- 7-1

NOTEN

- ¹ P. C. Boeren, „Een Cellebroeder in Princenhage 1661/2”, *Oranjeboom*, XVI (1963) 33-38.
- ² zie tabel II.
- ³ Gemeente Archief Breda, afdeling III-55, I no 19 register met opschrift „kerck”.
- ⁴ Th. E. van Goor, *Beschrijving der stad en lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744) 366-368.
- ⁵ J. Ruwet, „Crises démographiques, problèmes économiques ou crises morales? Le pays de Liège sous l'Ancien Régime”, *Population*, IX (1954) 451 en 452 - noot 1.
- ⁶ B. H. Slicher van Bath, „Report on the study of historical demography in the Netherlands”, in: *Actes du colloque international de démographie historique. Problèmes de mortalité* (Paris, 1963) 192.
- ⁷ L. Merkelbach van Enkhuizen en A. Hallema, *Geschiedenis der gemeente Ginneken en Bavel* (Utrecht, 1941) 245.
- ⁸ Gemeente Archief Breda, afdeling III-55, I no 1 (res. schout & schepenen) d.d. 20-11-1661, 2-1-1662 en 27-8-1662.
- ⁹ Gemeente Archief Breda, afdeling III-55, I no 29 (rekening tweede halfjaar 1660 onder het hoofdstuk „verteringen”).
- ¹⁰ zie ook: T. Kappelhof, „Wel en wee in de Hage in de zeventiende eeuw”, *Hage I* (1971) 68-70.
- ¹¹ D. Defoe, *A journal of the plague year* (Harmondsworth, 1966) 57-66 (de eerste druk van dit werk dateert van 1722).
- ¹² ibidem, 23.
- ¹³ J. Charlier, *La peste à Bruxelles et ses conséquences démographiques* (Bruxelles, 1969) 37; Zevenbergen lag tot 1795 in Holland.
- ¹⁴ Rijksarchief 's-Hertogenbosch, afdeling C (Generaliteitsrekeningen), no 1601 (jaar 1665) f 151r-f 152v en f 154r-f 155r en idem, no 1602 (jaar 1666) f 168v.
- ¹⁵ Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Collectie D.T.B. Terheijden (R.K.) no 4a; door dr. J. L. M. De Lepper werd mij nog het volgende medegedeeld: op 23 juli 1666 schrijft stadhouders Goswinus van Bernagien (vermoedelijk aan Buysero, de secretaris van de domeinraad) over de pest te Terheijden: „De haestige sieckte heeft ter Heyden in dartich besmette huysen thussen de sestich en seventich menschen, meest kinderen, wech genomen. Verder is God loff dese stad ende oock het geheele lant noch vrij. Alleen sijn onder Oosterhout aen ter Heyden twee huysen ontsteken”. (Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Nassause Domeinen 1011, f114).
- ¹⁶ J. Dijkstra, *Een epidemiologische beschouwing van de Nederlandse pestepidemieën der XVIIe eeuw* (Amsterdam, 1921) 35-36 (voor Amsterdam), H. van Werveke, „La mortalité catastrophique en Flandre au XVIIème siècle”, *Actes du colloque international de démographie historique. Problèmes de mortalité* (Paris, 1963) 462 (voor Gent en Oost Vlaanderen) en Charlier, *La peste à Bruxelles*, 199 (voor Brussel).
- ¹⁷ Defoe, p. 115-116 en E. A. Wrigley, *Bevolkingsvraagstukken in verleden en heden* (Wereldacademie, 1969) 148.
- ¹⁸ A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem, 1839-1851) V, 554 (Heusden) en 495 ('s-Hertogenbosch).
- ¹⁹ F. J. G. ten Raa en P. de Bas, *Het Staatsche leger*, V (Breda, 1921) 204.
- ²⁰ Wat het laatste betreft: Roosendaal en Nispen lagen te excentrisch, gescheiden van de rest van de Baronie van Breda door de heerlijkheid Rucphen, die tot

- het Markiezaat van Bergen op Zoom behoorde. Zie voor de pest te Breda in 1667: G. G. van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda* (Breda 1868), 192.
- ²¹ Van Werveke, „La mortalité catastrophique”, 460 en 462-463.
- ²² zie ook het artikel van Ruwet, „Crises démographiques”, 451-476: in het prinsbisdom Luik heerste in 1660—1662 ook een hongersnood ten gevolge van misoogsten.
- ²³ Dijkstra, *Een epidemiologische beschouwing*.
- ²⁴ Deze rat (Latijnse naam: mus rattus) is een andere soort rat dan de rat, die tegenwoordig bij ons algemeen voorkomt, de rioolrat (Latijnse naam: mus decumanus). De vervanging van de huisrat door de rioolrat, die geen drager is van pestbacillen, geschiedde ca 1700 en is er wellicht verantwoordelijk voor, dat de pest na ca 1720 uit West Europa verdween.
- ²⁵ Volgens de vorstgetallen, die IJnsen berekende op grond van de gegevens over winters van Easton, was de winter van 1663—1664 normaal tot aan de slappe kant (zie: F. IJnsen, „Winterweer in Nederland, 1200 tot heden”, *Hemel en dampkring* LXXI (1971) 17-18.
- ²⁶ Charlier, *La peste à Bruxelles*, 192-194.
- ²⁷ IJnsen, „Winterweer”, 17-18.
- ²⁸ ibidem, 17-18.
- ²⁹ Dijkstra, *Een epidemiologische beschouwing*, 69.
- ³⁰ ed. G. von Bergmann, *Lehrbuch der innere Medizin* (2 dln; Berlin, 1934 2), I, 283-285.
- ³¹ J. W. A. Gommers, *Beschrijving van Rijsbergen* (Halsteren, 1909) 328.
- ³² L. Torfs, *Fastes des calamités publiques survenues dans les Pays-Bas et particulièrement en Belgique depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours* (2 dln; Paris-Tournai, 1859—1862) I, 97.
- ³³ ibidem, I, 96-97.
- ³⁴ Van Werveke, „La mortalité catastrophique”.